

Pregledni rad

UDK 821.161.2.09-1“19/20“

Олеся ТЕЛЕСЖКИНА (Харків)

Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова
o_tele_o@ukr.net

**ГРАДАЦІЯ ЯК ЗАСІБ ДОСЯГНЕННЯ ВИРАЗНОГО
СТИЛІСТИЧНОГО ЕФЕКТУ В МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ
ПОЕЗІЇ II ПОЛОВИНИ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ:
ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНИЙ ВИМІР**

U ovome članku autor razmatra gradaciju kao stilističko sredstvo izražavanja poetskog jezika, utvrđujući njegove glavne karakteristike i pojašnjavajući karakteristike njegove realizacije u poeziji.

Istraživač zaključuje da je gradacija produktivno sredstvo poetske sintakse zastupljeno u ukrajinskom poetskom stvaralaštvu druge polovine XX i početka XXI vijeka. U analiziranom korpusu notirane su brojne vrste gradacija, pri čemu se dokazuje da je izvor formiranja niza gradacije sekundarna nominacija, hiponimija, antonimija itd. Povezujući u niz homogene jedinice koje imaju različitu lingvističku prirodu, ukrajinski umjetnici često pribjegavaju reprodukciji psiho-emotivnog stanja osobe, opisujući prirodu i duh vremena. Korišćenje gradacije omogućava i najekspresivniji stilski efekat.

Ključne riječi: *poetsko izražavanje, poetska sintaksa, stilistička recepcija, gradacija, stilski efekat*

Мова художніх творів загалом і поетичних зокрема вже неодноразово ставала предметом аналізу як літературознавчих, так і мовознавчих праць. Не були обійдені увагою й засоби увиразнення віршового тексту. Однак, попри значну кількість публікацій, залишаються деякі прогалини лінгвостилістичного характеру. Зокрема, це стосується й такої стилістичної фігури, як градація. З огляду на це, метою нашої розвідки є характеристика градації як мовно-художнього засобу і визначення особливостей її реалізації в тканині віршового твору.

Градація є одним із потужних засобів інтенсифікації віршової оповіді. Однак, незважаючи на активну представленість в мові української поезії, цей стилістико-синтаксичний прийом дотепер на мав належ-

ного висвітлення У вітчизняній науковій літературі. Градацію як засіб експресивного синтаксису дотично згадували у своїх розвідках дослідники, що розглядали особливості реалізації прийомів інструментування поетичного (Білічак, 2017; Коваль, 2018; Крупко, 2012; Чикут, 2012) та прозового тексту (Калашник, 2015; Федоришин, 2016).

Градацію здебільшого розглядають як стилістичну фігуру, що полягає в поступовому нагнітанні, нагромадженні синтаксично еквівалентних членів із певною художньою метою (Білоус, 2011: 173; Квятковский, 1966: 79; Никитина, 1996: 354; ЛСД, 1997: 169; Ткаченко, 2003: 284; Щербakov, 2004: 12; Plett, 2001: 43; Luukkainen, 1997: 141). Спираючись на наявні в науковій літературі дефініції, у нашій роботі **градацію** трактуємо як *стилістичну фігуру вираження віршової мови, яка полягає в послідовному накопиченні однорідних одиниць (із вираженими поступовими кількісними або якісними змінами) для посилення значущості висловлюваного*.

Зібраний фактичний матеріал дає змогу проаналізувати розглядуваний стилістичний засіб за такими ознаками: особливості нанизування однорідних одиниць; інтенсивність смислового нарощення; вияв переданого змісту; сутнісне вираження; структурні властивості; кількісний показник; контактність розміщення; функційне навантаження.

За особливостями нанизування однорідних одиниць виокремлюються два різновиди градації: *логічна* і *риторична*.

Логічна градація ґрунтується на „відображених у мові об’єктивних градаційних відношеннях між предметами і явищами“ (Береговская, 2004: 104): *Сонце краще горить – серединою дня, / Доспівають сади – серединою літа. / Ти ж мені і товариш, і брат, і рідня, / Вік двадцятий, надія, не горем сповита* (А. Малишко); *Ген вулиця з волів і коней. / Скрізь гомін, гамір, перегуд* (В. Забаштанський); *У глинянім горщику сонця / мати варить досвітній, / вседенний борц. / Для нас із батьком, / і для двох сестричок, / для діда з бабою, / які весь чорний день / сплять на цвинтарі* (В. Затулівітер) та ін. – градоніми утворюють семантично зв’язаний ряд, який утілює „розумну“ послідовність.

Основу *риторичної градації* становить градаційний ланцюжок, вибудований за суто суб’єктивним сприйняттям мовця: *Мрійники, гусари, дуелянти, / мудреці й поети в двадцять літ, / як вони вклонилися галантно, / дивували доблестями світ* (В. Базилевський); *Дівчино з відрами, / Колодязь про все забуде, / Коли ти над ним нахилишся / І тінь твоя світла / На воду йому впаде. / Та все, / Що йому даруєш, / Ти назад / Забираєш у відрах / І лише розгойдуєш в ньому / І небо, / І зорі, і місяць, / І спомин про себе...* (Л. Талалай); *Ми стояли удвох на балконі, / Ти фіран-*

ку відсунула вбік – / Погляд твій пропав мені **скроні**, / **Мозок**, **душу** і **серце** обпік (Ю. Позаяк); **Подітись** ніде / від світу, / **котрий** від олжі / **осліп**, / **здиців** / і **здибився**, немов огонь (С. Ринкевич); **Земне життя** – лише **хвороба**, / **Чи сон**, чи **витіснення мрій**, / **І** до самісінького гроба / **Тлін** думає, що він живий (О. Горкуша) та ін. Риторична градація “спирається на поняттєву базу, яка має індивідуально-вибірковий характер, на створену за волею автора гамму переходів” (Фёдорова, 1992: 32–35).

За ознакою інтенсивності смислового нарошення виділяються *висхідна* і *спадна* градація, що різняться ступенем вияву значущості.

Підґрунтям *висхідної градації* є поступове збільшення емоційно-смислової значущості відтворюваного: *Індіанка крижилася в танці, / У намисті із диких шипшин, / На вузькій резервейшин ділянці, / Де **нужда**, і **печаль**, і **полин*** (А. Малишко); *Я цілу зграю наведу на слід: / Для вас не жалко – **рвіть**, **деріть**, **діліть**!* (О. Ковальова); *втім є декілька голосів / які я ще здатен слухати / а може це лиш відлуння // але ж **мушля говорить морем** / і **перлина говорить блиском** / і **море говорить мушлею** і **перлиною*** (І. Римарук) та ін.

Джерелом формування *спадної градації* виступає зменшення вияву описуваних властивостей: *Всі народи мусять жити – / і **великі**, і **малі**!* (П. Тичина); *Уривчасте квиління / Висить бездунно в просторах морських, / Як тінь зловісна, як пересторога. / Зростає **тиша**, **присмерк** і **тривога*** (М. Бажан); *Я не одна ходжу відроду. / Глянь у вікно. – Там у вікні, / Від обрію до мого двору / **Великі**, **менші** і **дрібні**...* (В. Забаштанський) та ін.

Своєрідність вияву передаваного змісту уможливорює розрізнення таких варіантів градації, як *посилювально-послаблювальна* та *векторна*.

В основі *посилювально-послаблювального* наростання – рівень інтенсифікації значення градонімів: *Милуюсь я вітрогойданням / і **трав**, і **поля**, і **гаїв**...* / *Нема ж без руху виростання, / і я свій рух не затаїв* (П. Тичина); *Яка потрібна / **воля**, / **сила**, / **міць**, / Як треба в правду вірити свою, / Щоб не здригнутись, не схилитись ниць / І твердо простувать в залізному строю* (М. Бажан); *Ненадійне ж, сину, у тебе щастя! / Оце собача – не взяла б його тряся / Або забіжить куди / У чужу господу, / Або візьме та й здохне / Тобі на шкоду – / І зостанешся ти на сухому, / **Без худоби**, **без грошей**, **без дому*** (В. Мисик) та ін.

Векторна градація “побудована на фазах просування дії або процесу від початку до кінця” (Береговская, 2004: 101): *Прямуй! Прямуй-мо до любові – / і зором ні назад, ні вбік! / **Оглухнем**, **всліпнемо** обоє, / **внімієм** разом у товпі* (І. Калинець); *Завіяло, засніжило, занесло: / не знати де ми в цьому мреві* (В. Кордун); *Невтримний світ – він **пнеться***

і росте, / і відлітає в ірій з журавлями, / та додає снаги вам віра в те, / що учні теж стають учителями (В. Базилевський) та ін. Дослідники відзначають, що фазисність, яка складає базу для векторного накопичення, є потенційною можливістю формування градації (Береговская, 2004: 101; Тарасов, 2001: 90). І ця потенція не менш важлива, ніж інші різновиди градуювання (гіпонімія, вторинна номінація, антонімія та ін.), для утворення розглядуваної стилістичної фігури.

Специфіка сутнісного вираження є підґрунтям для вирізнення таких різновидів градації:

– семантична: *Мороч мене, дури мене, / нового дня невтішна втіхо!* (С. Йовенко); *Він свічу запалить нетерпляче. / Просвітліє раптом на виду. / Побажає сам собі удачі, / а накличе лихо та біду* (В. Базилевський) – елементи об'єднуються в ланцюжок відповідно до їхнього значення нового оприявлення;

– контекстуальна: *Де чад жарі, де ржаві леза трав, / Де сизий шлак, і послід, і лахміття, / Де голод підійшов і став / Над прірвою беззвуччя й безробіття, / Де вітер на пустім дворі / Жене, як змійку, пил зруділий, / Де вдавнені в пекучі небосхили, / Сидять сивоголові шахтарі, / Де змовкли діти й не кричать жінки, / Де не пахтять димком гірким печі / І де вслухаються привично старики / В приглушене скавчання голоднечі, – Я був отам. Я бачив це. Я тис їм чорні руки* – посилення утворюється завдяки нанизуванню слів, що належать до різних лексико-тематичних груп, але об'єднуються спільним поняттям; у нашому випадку – бідність;

– граматична: *Мої сімнадцять літ / я в пам'яті квапливо проглядаю, / печальний список бідочок і бід* (М. Бажан); *Бути жінкою це дуже просто / Це роздвоїтися і подвоїтися одночасно* (Неда Неждана) – словотвірна трансформація одиниць градаційного ряду; *Вже метелики спогадів на шпильках / сиплять омертвілу пудру / на високе шорстке зілля, / на згуслу встояну воду, / на ржаві спірілі призвілля. / Морищитьсся, мов стілий папір, / пушиста шкірка щоки, / просочує крапля лементу: / Що було? Що є? Що буде?* (І. Калинець) – граматична зміна градонімів. Підтвердженням справедливості виділення граматичного варіанта градації є міркування О. Сковородникова, який відзначав, що „градаційний ефект може бути досягнутий не лише і навіть не стільки завдяки лексичній семантиці зіставлюваних в градаційному ряді слів, скільки завдяки їхнім граматичним і словотвірним трансформаціям“ (Сковородников, 2011: 102–103).

За структурними властивостями були спостережені різновиди градації, які кваліфікуємо як *проста, подвійна, двоїста, комбінована*.

Проста градація представлена одним рядом градонімів: *Ти засни, моя мамо, засни, / Заспокой свої руки натруджені. / Синій місяць кватирку засклив, / В кронах вітер сірий і простуджений. // Хай тобі не присниться війна / З голодовкою, димом, блокадою, / Як біжиш через поле одна / І, мене затуляючи, падаєш...* (Л. Талалай); *Є люди, яким не спішно / (автобус? юрма? напруга?), / спокійно проходять пішки / крізь наше століття вдруге* (І. Жиленко); *У темряві старого каземату / жива душа неначе у норі. / Тут братовбивці, злодії, солдати, / розбійники і польські бунтарі* (В. Базилевський).

Подвійну градацію репрезентують кілька (щонайменше два) градаційних рядів (здебільшого однотипних за своїми характерними ознаками), які взаємно підсилюють один одного: – *Людинолюбний* [О. І. Білецький – О. Т.]... – *повторив я. / Бо скільки в ньому серця, сонця / і повнокров'я! / Та невже він, / як вчений, як поет, філософ, – / більш не освітить тему дня?* (П. Тичина); *Чоботища й скатища – над силу, / Ратиці й копита день при дні / Безголів'я глиняне місили, / Глиняне могуття западні* (В. Забаштанський); *При кожнім кроці, голосі, усмішці, / при всіх плащах, годинниках, дзвінках / тобі шукати день, число і місце, / де ти зібрався двері замикають* (Т. Шамрай); *Здається – наразі! Здається тепер! – / Зупинить, захлебче, розчавить, загорне. / І вже відбувається нерукотворне, / І вже не існує незайманих сфер – / Єдине тривання* (Ю. Бедрик).

Двоїста градація передбачає розміщення двох рядів градонімів попарно: *Чого тобі, дівчинко? – Ляльку. / Чого тобі, дівчино? – Пару. / Чого тобі, жінко? – Дитя* (С. Ринкевич).

Комбінована градація поєднує різні типи посилення як у межах одного градаційного ряду: *Ще тільки мить – і в безсмертя зіллється / води легенд, попелищ, революцій, / мого Дніпра і твоєї сльози* (І. Ринарук), так і в межах одного смислового відрізка: *Ледь-ледь хитнувся, / коли мені простяг / допитий кухоль... / – Відпочиньте, пане..., – / Було, як владний дар, його вглядання тьмяне / в моє лице, в мою ганьбу, в мій жах* (1). / – *Ні, добреду. Не втру. Дійду. Долізу* (2). / *Страшніше перейшов, / трудніше переліз* (3–4). / *Ні газу, ні вогню, ні дроту, ні залізу* (5) / *мене не візьмуть / на спит і на заріз* (6). / *Мене пронизували струмом і морозом* (8), / *штрикали лезом, шприцом і штиком* (9), / *труїли хлором, млоїли гіпнозом, / топтали чобітьми, шмагали канчуком* (7). / *І я, / і сотні, / тисячі, / мільйони* (10) / *ставали попелом сріблястим у печі, / чи трупом, скорченим в зеленій млі «циклону», / чи м'ясом січеним на допитах вночі* (11) (М. Бажан). У наведеному прикладі зафіксовано 11 градаційних рядів, із яких втіленням простої висхідної градації є 1, 5, 6,

11 (контекстуальні), 10 (семантичний) ланцюжки; двоїстої семантичної (3–4), накладання на окремі елементи контекстуальної (7) інших рядів, що утворюють смислове насичення в окремому контексті (8 і 9). Окрім того, 2 градаційний ряд, виступаючи компонентом комбінованої градації, сам є поєднанням висхідної і спадної градації.

За кількісною ознакою виявлені зразки градації з різною кількістю складників, що утворюють градаційний ряд:

– двокомпонентні: *Минають **весни і літа**, / Живе Звенигора крута* (А. Малишко); *Веселу юність **не обійняти, не наздогнати*** – / в'юном рвонулась, між хмар метнулась, мов птаха бистра (С. Йовенко); *Гріхи мої **малі і старші** / Тут від мізинка до бороданя. / Під брамою в Покути ставши, / Чекають судного свого дня* (В. Забаштанський);

– трикомпонентні: *Мов на плацу незнане знаддя. / На плац – **хустки, свитки, брилі**, / І молодиць **круті озаддя** / Трусились важко, мов драгли* (В. Забаштанський); *Не насміхайся над ізгоєм, / бо й сам ізгоєм побредеш, / за домом рани не загоїш / **ніяк, ніколи і ніде*** (І. Калинець);

– багатокомпонентні (накопичення більше ніж чотирьох однорідних одиниць): *Цю землю, як шлюбне ложе, / зненависть моя **трясе** / і **ви-трусить, перетрусить, / перегорне, переснує*** (М. Бажан); *Чи не здається Тобі, / що то **жовті, оранжеві, червоні і вишневі** грамофони, / з яких **лється гіркаво-пахуча музика?*** [про настурції – О. Т.] (І. Калинець).

В опрацьованих текстах більшість складають трикомпонентні і багатокомпонентні зразки градації. Безперечно, більш емоційно і смислово навантажені трикомпонентні і багатокомпонентні ряди, однак стилістичний ефект емоційного насичення досягається й у двокомпонентних утвореннях, особливо, якщо ці конструкції утворюють в подвійну градацію.

Під час аналізу було визначено, що складники того чи того градаційного ряду можуть розміщуватися по-різному:

– контактна градація: *Та юний гурт вчуває дальній клич / І брязкотом **стрясє сяйну ніч, / І **полонять, дзвонять, гонять**** / Танцю спритні вихорці* (М. Бажан) – елементи градаційного ряду розміщені поруч; *Не прочитає вже мене моріг – / од сліз русявий, споришевий. / **Лицем, грудьми, душею** припади – не прочитає. // Не прочитає рук моїх **лопата / і бараболя** – / **ні саджена, ні полена, ні копана**, – / не прочитає* (В. Затуливітер); *Пам'яттю, жестом, злетом **брови** / з ними живи! / **Подихом, / посвистом, / порухом мислі** – / в них озовися!* (В. Базилевський) – подвійне посилення із контактним розміщенням нанизуваних одиниць;

– дистантна градація: *Життя є сходження **в екстаз**, / **на гору, в сонце, в щастя*** (І. Жиленко) – мінімальна відстань між одиницями градаційного ряду; *Ці наші руки, / як метеликів од вогню, / ми рятували*

від неприязного **потиску**, / від кривого **підпису**, / від цвяхових **ран**, / але не вберегли від... (І. Калинець) – однорідні складники розмежовуються епітетами; **Вимкнути лампу** – / і до ліжка **чотири кроки**. / **Раз** – і гаряча пітьма очі мені залляла. / <...> / Два. / Ось Овідій бачив точно далі від мене. / <...> / **Три**. Розтираю в пальцях / ніч і блаженський простір. / <...> / Ось і **чотири**. / Ангел біля плеча (А. Тимченко) – компоненти градаційного ряду відділені один від одного чотирма рядками, що складають повну строфу вірша, водночас зміст цих рядків є авторським потрактуванням смислу кожної одиниці вжитої стилістичної фігури.

Подеколи спостерігається поєднання контактного і дистантного розміщення, як у прямій градації: **Ладога гунає в ілюмінатори**, / **хвили ревуть**, як потужні вібратори, / **горбляться**, / **горнуться**, / **скаржаться**, / **гринають**, / **грубо погрожують** бурими гривами (В. Базилевський); **Прокидайся ж!** – а ранок спливати з оцього хиткого вікна / **буде спершу словами, нитками, струмками**... / **лиш потім пісками** (І. Римарук), так і в подвійній: **І день новий**. / **Та все** – немов учора: / **будильник, кава, перехід в метро**... / **Зустрічні люди знову морщать чола**, / **тікають в гаджети**... **аби забути про турботи, звіти, вищі дві освіти**... (С. Ринкевич) – перший ряд демонструє контактне розміщення, другий – дистантне (відмежування додатком), а третій ілюструє можливість поєднання контактного з дискантним.

Опрацьований фактичний матеріал дає змогу говорити про те, що градація як стилістична фігура має різне функційне навантаження в поетичному тексті.

За допомогою градації українські митці:

– змальовують „жорстокі“ реалії: **Хвильовим трепетанням одчаю** / **конвульсійно здригається пил**. / **Цим прахом злобливим**, / **задушливим мливом** / **дихає світ наокольний хапливо**, / **дихає злиднями, кривдами, бідами**, / **голодом, хворостями, зненавидами**, / **горем, образами, лютьтю, наругами**, / **зойками й скаргами недолугими** (М. Бажан) – градаційний ряд складається зі слів, що виступають синонімами тільки в цьому конкретно взятому контексті, оскільки мають спільну смислову вагу – біда; **На коліна падало щоразу**, / **падало, стогнало і тягло** / **Ті ЗІСи й полуторки на трасу**, / **Ті м'яса й молока за село** (В. Забаштанський); **господа ловиш на доброму слові** / **наче стрибаєш в останній вагон** / **зламани нігті здерті одежі** / **витеклі очі вибитий біт** / **тріскають брами** / **падають межі** / **сипляться везі** / **зводиться світ** (Ю. Іздрик) – дібрані елементи градаційного ряду належать до різних тематичних груп, однак динамічно відтворюють єдину ситуацію і їх об'єднує висновок-знаменник **зводиться світ**;

– створюють казковий світ дитинства: *як я буду лапку ссати, / то ти будеш ласувати: / медок на зубок, / тістечка-їстечка, / маківник-смаківник, / горішки-пустобрішки, / шоколадку за колядку, / андрути-хрускіт-чути, / мандаринки-течуть-слинки, / медівник – у роті-зник, роздинки – для Дзвінки, / конфітюру-замазуру, / крем-мазайло – з-торта-вилізайло / і цукерки без обгортки, / і цукерки в папірцях* (І. Калинець) – особлива емоційна насиченість досягається завдяки „вплітанням“ у градаційний ряд авторських новотворів;

– оцінюють певні явища об’єктивної дійсності: *У них [молодих поетів – О. Т.] ще форма кучерява / й не завжди вдалії слова. / Та зміст – огонь в собі хова. / Їх творчість, мов з вулкана лава, / усе безцвітне покрива, – // безцвітне, мляве, невідпорне, / недіюче, нетрудове* (П. Тичина); *Слів назбиралось – ціла калитка. / Яке з них озветься, яке не схоче, / яке сховається у молитвах, / яке прохулилось – всім, Отче, / прости. Живим* *словам і неотверзлим, / і покайним, і гріховним теж, / і мудро мовленим, і нетверезим – / прости всім їм: раніше них не вмиш* (В. Задулівітер) та ін.;

– відтворюють своєрідне світосприйняття ліричного героя: *В сорок буває пригода й така: / мізер морозу, / вечір, бруківка, обцас... і «швидка» / в галицьку прозу. / Там персонажів – на том і на рік, / теми ж – локальні... / Врізався Львову в каварняний бік / лікоть лікарні. // <...> Сорок – це морок, це посвіт ножа, / часу і слова, / ще не безмежся і вже не межа – / це післямова, / післялюбов без гріха і гроша* (І. Римарук); *О як би ти, душа, осиротіла! / Зіщулилась, вжахнулася б раптово / і все спочатку вигадала б знову!* (В. Базилевський) та ін.

Викристалізований за допомогою нанизування однорідних одиниць „рельєфний“ емоційно-смісловий малюнок уможливорює виокремлення виразально-зображального різновиду градації.

Дослідники відзначають: „Роль градації не обмежується участю у створенні яскравого локального стилістичного ефекту. Вона являє собою дуже міцний архітектонічний каркас, який прекрасно тримає цілий текст“ (Береговская, 2004: 107). Цілком погоджуємося із таким твердженням, оскільки обстежений матеріал підтверджує можливість реалізації градацією такої функції. Це засвідчують численні приклади:

– градаційна конструкція виступає стрижнем поетичної оповіді: *Ти лежиш – один, – без руху, – / у могилі, у труні. / До твого чіткого слуху / не доходять вже пісні. / <...> / Під землею нашою резонансу нема – / тільки тиша і тьма, / тиша і тьма. / Якщо мертві мислили б – / скільки під землею дум! / Та цього ж нема. / Глиб... / сум... / тьма... / <...> / В темноті, в труні, в могилі / ти все думаєш своє* (П. Тичина) – градацій-

ні ряди представлені на початку, усередині і наприкінці твору і несуть спільне значення – невідворотність і непереборність описуваного;

– градація становить текстотвірну основу: *Відреченість листка від дерева / відреченість дерева від землі / відреченість землі від неба // що то є відреченість / відреченість очей / від листка дерева землі неба // відреченість листка дерева землі неба / від очей // і се найкраснішої / весни / коли листок з деревом / дерево із землею / земля із небом* (І. Калинець); *я до тебе приїду / не в січні й не в лютому / я до тебе приїду / не в березні й квітні / я до тебе приїду / не в травні й не в червні / я до тебе приїду / не в липні й не в серпні / я до тебе приїду / не в вересні й жовтні / я до тебе приїду / не в листопаді й не в грудні / я до тебе приїду* (М. Холодний) – в обох творах спостерігається посилення подвоєнням.

Такі зразки підтверджують правомірність вирізнення архітектонічної градації як окремого різновиду аналізованої стилістичної фігури.

Результати вивчення ілюстративного матеріалу засвідчують, що компоненти градаційного ряду можуть бути виражені:

– окремими словами (різної частиномовної належності): *Гаряче серце в нас, яке гаряче серце! / Бо нагрівається від жару почуття, / що викорінює **цвіле, гниле, звіряче** / і **перетрухлеє** нелюдяне життя...* (П. Тичина); *Гримить роздоля Таврії безкрає, / І голос Харкова впливається в хорал. / **Зростає, / дужчає, / тужавіє, / ширяє** / Над Україною «Інтернаціонал»* (М. Бажан); *Не розчахнувши навпіл долі, / не скинувши старих одерж, / усе ж крізь листопад підеш – **наосліп, настіж, мимоволі*** (І. Римарук); *З курганів емігранток привезли, / які молились богу трав'яному. / І в кожній тепер музейний номер. / А де ж **валізи, кошики, вузли?** / Ми якось звикли, жінка приїжджа, / то це: **колиска, квіти і малеча...** / А тут сидить така собі діжа, / чутки й віки накинувши на плечі* (Т. Шамрай) та ін.;

– словосполученнями (незалежно від типу граматичного зв'язку між його компонентами): *Гаряче серце в нас, яке гаряче серце! / Воно завжди з старим в нещадній боротьбі. / І вдачею народ – не лісове озерце, / а дужий океан, що все вміща в собі: // і **думки глибину, і переплеск великий, / і тиху доброту, і на тумани гнів*** (П. Тичина); *Треба їй привезти / **місяця серпчок, / зіроньку на перстень** / і ще **цілий рочок*** (І. Калинець); *Довгими роками / збирала, мов дощівку у діжу, / хвилини: **блиск очей і хвилі клекіт, / вогні вечірніх вулиць, ніжний шепіт, / осінніх кленів золото й іржу*** (Л. Вировець) та ін.;

– простими реченнями, як односкладними: *Отак би завжди – без парадності. / **Дорога. Розгін. Висота.** / Що навіть вітри в безпорадності / **вперед пропускали літа*** (В. Базилевський), так і двоскладними:

Відверну обличчя / зречень, безслізне. / Не впилає принижень – / ще гординя п'є! / ...Хто кого звеличив? / Хто кого принизив? / Хто кому на рану солі додає? (С. Йовенко) та ін.; окрім того, зафіксовані випадки формування градаційного ряду з парцельованих членів речення, як-от: *Казала мати: – Помилка. Страшна. / Дурна. Кричуща. Скоро буде вдома. – / Минали дні і тижні* (М. Бажан); *Хвиля йде і вибухає в скелях. / Знов і знов. Без краю. Без кінця* (М. Бажан) та ін.;

– частинами складного речення: *Домашнє вогнище, / щастя родинне, / світ гармонійний / днів і ночей...* (С. Йовенко); *І ніч глуха, і догоряє свічка, / й життя, як свічка, хоч радій, хоч плач* (В. Базилевський); *Щастя собаче / Зле і жорстоке: / Прокушене горло, / Порвані боки. // Щастя собаче / Зла нагорода: / Зуби голодні, / Бездомна свобода* (Ю. Позаяк) та ін.

Компоненти градаційного ряду, які за своєю граматичною природою є реченнями, можуть мати однакову тональність, як у щойно наведених прикладах, які доповнимо такими зразками: *Хто він такий? / Напружено розгадую, – / втікач? Шаленець? Злодій? Дезертир? / Чим гнаний він крізь цей жахливий шир? / Злочинством? Люттям? Божевіллям? Зрадою?* (М. Бажан); *Одна зачепилась / За море / У оці несвіжої ружі, / Що око чогось не закрила, / Чекала на сонце / Чи що? / Не знаю. Не хочу. Не вірю. / Я бог на зеленій землі / І мої журавлі / Складають / Знак / Сонця* (Р. Кухарук), а можуть змінювати емоційну настроєність, як-от: *Ой ти гой єси, Іване! / Ти моргнеш – і регіт гряне. / Граєш-бо увесь – очима! / Ще й вихитуєш плечима* (П. Тичина); *Довірливість – твоє ім'я, життя. / Що бачить зір безумної Жизелі? / Ошуканість? Страждання? Каяття? / О, ні, любов! / Хоч з подихом пустелі!..* (С. Йовенко). Такий прийом сприяє ще більшому загостренню уваги читача на відповідних відтинках висловлювання.

Як бачимо з усіх наведених ілюстрацій, градаційні конструкції вживаються в основному «тілі» поетичного тексту. Однак є поодинокі зразки, які засвідчують можливість використання градації в назві твору, як-от: *Зазеленіє, завітнує жито* (П. Тичина); *І вервечка, і вервиця* (О. Тараненко).

Аналізовані зразки досліджуваної стилістичної фігури мають різну лінгвістичну природу. Основу градації можуть становити:

– вторинна номінація: *Як в коконі глухім, достигне / Громоподібне слово в ній, / І гряне, й вибухне, і здвигне / Правічні поклади надій, / І стане світлом* (М. Бажан); *Ми серцем бачим, серцем зорим / в розмитій букві від сльози / і води тихі й чисті зорі* (І. Калинець); *О, як нам часто буває не просто / Сказати „баста“, сказати „доста“, / Сказати „годі“, сказати „геть!“.* / *Бо там, на споді, надія жевріє / Ледь-ледь...* (Л. Хворост);

– гіпонімія: *Просіваються люди, / Просівається час, / Так було і так буде / На землі після нас. // Споконвічна робота / Від темна до темна, / І немає **суботи**, / І **неділі** нема. // Щось лишилось на світі, / Не зітліє в рядку... / **Щогодини, щомиті** / Просівання піску* (Л. Талалай); *Затямиш ти під зозулин лік: / Зв'язки зі світом – найміцніші вранці, / І день **іде**, і день **гряде**, як вік* (В. Базилевський); *Та радуйся: море застав ти розквітле, і на / теплих... а може, все **жиште, зрубцьоване** / намертво – до, і потому, й опісля – оцими тонкими снігами?* (І. Римарук) та ін.;

– антонімія: *Круг тіла обручі, мов жили. / Від них / **вперед**, / **назад**, / **вбоки** / Напнуті ланцюги творили / Розп'яття, що несли дядьки* (В. Забаштанський); *Боюсь того питва; небавом збуде блуд. / І буде, як було, і **зверху**, і **зісподу*** (І. Калинець); *Та радуйся: море застав ти розквітле, і на / теплих... а може, все **жиште, зрубцьоване** / намертво – до, і **потому**, й **опісля** – оцими тонкими снігами?* (І. Римарук) *А нам би любов простягнути / **і ситому, і голодному** / й ніколи не дорікнути / одне одному* (А. Тимченко) та ін.;

– потенційні слова: *Та не всім, як видно, добрі будуть вісті, / **Одлетіло** літо, **одійшла** зима, / Ідуть **піхотинці, вершники, танкісти**, / А мого між ними, а мого нема* (А. Малишко); *Я **захлинаюсь**. Я **скрикую**. Я **задихаюсь** / під їх обвалом, під їх ненастанністю* (М. Бажан); *Пустеля сонце ізжерє / із **пракорінням**, з **пракістками**. / Чи висхнуть ріки до джерел, / заціпеніє вітер в камінь?* (І. Калинець); *Це просто день – він теж повільно змовкне, / Мов крик граків – **трибуна, зал, театр*** (С. Жадан); *Перепливи... Перебіжи... / Переживи... Перетужи... / Не повертайся!.. / Не озирайся!..* (Л. Хворост) та ін.;

– оніми: *В нас-бо кожен із вас і в душі чорнобрович: / будь безстрашним в житті, будь на подвиг готов! / Ось сьогодні ідуть **Ніколаєв, Попович**, / попередники з ними – **Гагарін, Титов*** (П. Тичина); *Від грацій **Ефрозин, Аглай і Талій** / ідуть нам Радість, Квітування, Близк* (І. Калинець); *Ти виєш, скавчиш і кусаєш подушку, / А в серці у тебе **Шевченко і Пушкін**. // І разом із нами сплелись у клубок / **Ахматова й Лорка, Цвєтаєва й Блок*** (Ю. Позаяк) та ін.;

– числівники: *Мить! / І **дві**. / І **три**. / І враз / З брязкотом маузер на землю падає* (М. Бажан); *А хто із нас в той вечір буде вбитий, / чи так підстрелений, із дуризни, / вогонь горітиме. Кінь буде пити / із копанки три води давнини. // Що **перша** з вод – вода собі повільна, / якою ми, зелені, поїмось. / Солоня **друга**, плакана по війнах, / А **третя** чесна – те, що боїмось // **признатись** їй широкою сльозою, / качиним вкривши голову крилом, / яка мене підхопить і поставить стойма / об душу вітрякові за селом* (В. Затуливітер); *Одна дорога – туга вбога. / **Дорога** друга – зречень*

шлях. / *А третя – вірності дорога / у руслах крові промовля* (С. Йовенко);
 – словотвірні комбінації: *кажу ти поет / ти вилетів перед голубкою / ти полетів* першим / *ти літав* перед найпершим Заповітом (В. Герасим'юк); *Середа-середина, проміжний деньок, / для життя короткого – коник на стеблі. / Я ще дитя твоє, таточку, таньо, / є іще у коника і свої малі. // <...> // А вітри проносяться з криками: ату! – / все живе зіщулилось, никне до землі... / Тільки є у коника діточки малі, / ждуть його, як я тебе, таточку, татусь* (А. Тимченко) та ін.

Найбільш активними формами градації в українській поезії досліджуваного періоду є такі, що ґрунтуються на вторинній номінації та потенційних словах, а також ті, в основі яких лежить так званий „суб’єктивний ланцюжок“, тобто риторична градація.

Окрім того, градація визначається розмаїтим тематичним діапазоном. Узагальнюючи отримані результати обстеження фактичного матеріалу, зауважимо, що найбільш частотними є такі теми:

– опис природи: *По воду, по хліб, по надію черга. / І раптом – зелена донецька сага, / дихання вологи, холодна куга* (м. Бажан); *Скупалось, вбралось, ожило / в бузковім ситці літо* (І. Жиленко); *За сопками страшного Акатуя / на сотні гін безмов'я і сніги* (В. Базилевський); *Байрак, діброва й переліг – / Все мовить темними словами* (Ю. Позаяк) та ін.;

– відображення часу: як узвичаєними лексемами: *МОЇМ СЛОВАМ / ще так багато справ / є завтра п'ятниця / субота і неділя / який би злодій / як би їх не крав – / слова невідкраденні / наче божевілля* (В. Затуливітер); *Казав, що мов килим витканий... День, / чи серпень, чи вік проминули відтоді? / Зміліло зелене повітря. На споді – / луска візерунків, уламки пісень... / Вже пальці покряні ними. І годі* (І. Римарук); так і оригінальними (для вживання в такому контексті): *Стьобає петрів батіг / Дорогу з обох боків, / Що яром / Біжить щаслива / Через ярій, / Спекотень, / Жнивень* (Л. Талалай) або *Ми всі перед часом винні. / У кожного з нас / Є голубий, і синій, / І чорний час. // Є час золотого літа / І молодих думок, / Є випитий, недопитий, / Невиплеснутий в рядок* (Л. Талалай) та ін.

– психоемоційний стан особи: *Пручаюсь, підстрибую, висну / між чорною тьмою внизу / і чорною тьмою вгорі, / очам не пробити її непроглядність зловісну, / безмежні пустоти, бездонні нурти, пустирі, / сама, одинока, самотня, одна, позабута, / між чорною тьмою внизу / і чорною тьмою вгорі* (М. Бажан); *А там ні сну ж і ні дрімання, / ні обайдужень, ні журби, – тяжіння вічне й розставання, – і все під знаком боротьби, / під знаком одного бажання: / і в хаосі творить скарби [про О. І. Білецького]* (П. Тичина); *Але й люблю, коли жахтить в мені / заграва люті. І до бою зводить. / Тоді я – еретичка на вогні, / тоді я – відьма, опір і незго-*

да (І. Жиленко); *Вже виросла... Ціную час з батьками! / Обійми тата, тепле слово мамі! / Підтримку їх, розраду їх, терпіння, / Безмежне і найвище розуміння!* (Х. Кравчишин) та ін. – через уживання лексем, які мають відповідну семантику, а також за допомогою створення паралелі, наприклад, природа і Я ліричного героя: *Вже сніги відлунали, й весна відмовчала, і втрат / вже, здається, не видно з густого, як сутінки, літа. / І немов заклинання повторюєш: у листопад / не ступити удруге – немов у ріку Геракліта* (І. Римарук).

Безперечно, найбільший стилістичний ефект спостерігається в тих випадках, коли митці поєднують кілька градаційних рядів, що є втіленням різного тематичного наповнення, як-от: *Юний, творчий огонь в нас, у старших, бує – не стих. / Хоч де що і ми, я скажу, беремо в молодих. / І насамперед: лет, їх дерзання, їх теми горіння. / Їм же ми даємо: глибину, і свій досвід, і вміння* (П. Тичина); *Могутні, дбайливі долоні могого народу, / стражданням спотужені, спеками й стужами шпарені, / моя охорона в страшній крутії небозводу між тьмою і тьмою, в падінні, / в самотньому маренні, / долоні людей, допомога, підпора все-сильна / в мені, наді мною, зі мною, навколо, повсюди, / я маса, я сила, я частка життя невіддільна, / я зводжусь! Я житиму! Земле! Народе мій! Люди!* (М. Бажан); *вся ти разом / з піснею про дерево життя / з левадами солом'яного дажбога / з босим табуном ясиру / по сталевих спіралях естакад / з душею в дорозі до поколінь / під терплячими стопами / ніженьки-вседержителі / вовтузиться ще теплий клубок землі / забинтований у бетон / втомлений болем гори / розпукою тріщини / рубцем рудого русла / дурманом смогу* (І. Калинець) та ін.

Градація, функціуючи в поетичному тексті, реалізується не окремишньо, а в поєднанні з іншими стилістичними фігурами. Так, спостережено синтез градації з:

– епістрофою: *Я за фанатів. / Тільки за фанатів. / Я теж фанат – / я вірю у любов, / яка ніколи не була – з а н а д т о. / У ній завжди нестача, / обмаль, / борг. / <...> / Я за фанатів. / Тільки за фанатів. / Я теж фанат – / я вірю у любов, / яка ніколи не була – з а н а д т о. / У ній завжди нестача, / обмаль, / борг* (Т. Шамрай) – речення з логічним посиленням, побудованим на основі вторинної номінації, уживається в абсолютному початку й абсолютному кінці поетичного твору;

– подвоєнням: *Знати радість, в журбі не хилитись / Кожен рік, кожен день, кожна ніч* (А. Малишко) – комбінована спадна градація, вибудована за допомогою поєднання гіпонімії (рік – день) й антонімії (день – ніч) посилюється подвоєнням займенника, що сприяє більш виразному звучанню сформульованого поетом життєвого кредо;

– полісиндетоном: *Ми чутили, як вміли, хлопця. Ян / Лежав на возі. / Перетявши плечі, / дві чорні пліті двох тоненьких ран / Сочились кров'ю на соломі й речі, / На лик ікони, на книжок сап'ян, / На ветхі плахти, сорочки старечі, / На висипану із рогожі сіль* (М. Бажан); *Осінь їде на возах-двоколках, / По вибоїнах і по осколках, / По накатах, темних бліндажах, / По душі людській, що жде в окопі, / По дорогах воєн у Європі, / В свисті вітру, в блискавках-ножах* (А. Малишко); ... *Гуже ні сина, ані мужа, / лиш розверсті зорані поля. / та пліч-о-пліч стали Біль і Мужність. / Дух і Воля. Небо і Земля* (С. Йовенко) – завдяки нагромадженню сполучників / прийменників градаційні ряди стають більш „стрункими“ й ритмізованими;

– еквіфонією: *Сниться вам **Сваром'я, Сварог і Сварбог**, / Взятий у лещата ворог, як змій* (А. Малишко) – повторення перших трьох літер (*сва*) кожного компонента градаційного ряду і складу *ро* в них і слові *ворог* створює своєрідний звуковий фон, що сприяє увиразненню смислового наповнення висловленого;

– паронімічною атракцією: *Ну, а мені ще гнати й гнати / Коня через непевну гать. / Ще стільки від стількох прийняти / Стільком ще стільки **передать**. / **Перекопати** і **поконати**, / **Передрікти** і **проректи**, / З моєї волі **заклинати**, / З чуття моєї **правоти*** (В. Забаштанський) – компоненти 2 і 3 та 3 і 4 утворюють між собою близькозвучні пари, де повторюваний кореневий елемент створює паралельне відлуння, що додає нового смислового відтінку поетичним рядкам; окрім того, складники 1 і 2 та 2, 3 і 4 мають однакові форманти (префікс і суфікс – відповідно), що також сприяє увиразненню звучання градаційного ряду.

Отже, з викладеного висновуємо, що градація – продуктивний засіб поетичного синтаксису, репрезентований в українських віршових творах II половини ХХ – початку ХХІ століття. В обстежених текстах були зафіксовані такі різновиди градації: а) логічна і риторична (за особливостями нанизування однорідних одиниць); б) висхідна і спадна (за ознакою інтенсивності смислового нарощення); в) посилювально-послаблювальна та векторна (за своєрідністю вияву передаваного змісту); г) семантична, контекстуальна, граматична (за специфікою сутнісного вираження); д) проста, подвійна, двоїста, комбінована (за структурними властивостями); е) двокомпонентна, трикомпонентна, багатокомпонентна (за кількісною ознакою); є) контактна і дистантна (за контактністю розміщення); ж) виражально-зображальна й архітектонічна (за функційним навантаженням). З'ясовано, що незалежно від різновиду реалізованої градації, градонімами можуть виступати окремі слова, словосполучення, прості речення й частини складних речень, які здебільшого мають однакову тональність всередині ряду, однак спостережені випадки зміни

тональності. Засвідчено, що джерелом формування градаційного ряду є вторинна номінація, гіпонімія, антонімія, потенційні слова, оніми, числівники і словотвірні комбінації. За допомогою нанизування однорідних одиниць, що мають різну лінгвістичну природу, українські митці найчастіше удаються до відтворення психоемоційного стану особи, опису природи та втілення часу. Градація може функціонувати як самостійний стилістичний засіб, а може поєднуватися з епістрофою, подвоєнням, полісиндетоном, еквіфонією, патронімічною атракцією, що дозволяє митцям досягти найбільш виразного стилістичного ефекту.

Література

- Береговская, Эмма (2004). *Очерки по экспрессивному синтаксису*. Москва: Издательство „Родос“, 204 с.
- Білічак, Оксана (2017). „Стилістичні фігури в поезії Євгена Плужника“, in: *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: „Філологія“, № 30, т. 1, с. 7–10.
- Білоус, Петро (2011). *Вступ до літературознавства*. Київ: ВЦ „Академія“, 336 с.
- Калашник, Юлія (2015). Особливості стилістичного синтаксису повісті Миколи Вінграновського „У глибині дощів“, in: *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія „Філологія“, вип. 73, с. 40–43.
- Квятковский, Александр (1966). *Поэтический словарь*. Москва: Издательство „Советская энциклопедия“, 376 с.
- Коваль, Людмила (2018). Поетичний синтаксис збірки Василя Стуса „Палімпсести“, in: *Василь Стус: життя, ідеологія, творчість, соціо-політичний і літературний контекст*. Вінниця: Видавництво ДонНУ імені Василя Стуса, с. 199–205.
- Крупко, Ольга (2012). „Руки на клавіші слова кладу... (художньо-стилістичні фігури у творах Ліни Костенко)“, in: *Проблеми семантики слова, речення та тексту*, вип. 28, с. 201–209.
- Літературознавчий словник-довідник, за ред. (1997). Р. Т. Гром’яка, Ю. І. Коваліва. Київ: ВЦ „Академія“, 752 с.
- Никитина, Серафима, Васильева, Наталия (1996). *Экспериментальный системный толковый словарь стилистических терминов*. Москва: Институт языкознания, 172 с.
- Сковородников, Александр (2011). „Градация“, in: *Энциклопедический словарь-справочник. Выразительные средства русского языка и речевые ошибки и недочеты*. Москва: Издательство „ФЛИНТА“, с. 102–103.

- Тарасов, Михаил (2001). „Градация-фрейм“, in: *Риторика в свете современной лингвистики*. Смоленск: Издательство СГПУ, с. 89–91.
- Ткаченко, Анатолій (2003). *Мистецтво слова: Вступ до літературознавства*. Київ: Київський університет, 448 с.
- Федоришин, Христина, Кушлик, Оксана (2016). „Ампліфікація як засіб увиразнення градаційних відношень у стилістичному синтаксисі прозових творів Івана Франка (на матеріалі оповідання „Хома з серцем і Хома без серця“)“, in: *Проблеми гуманітарних наук*. Серія „Філологія“, вип. 38, с. 179–188.
- Фёдорова, Марина (1992). „Градация в поэтической речи“, in: *Филологические науки*, № 3, с. 30–39.
- Чикут, Віта (2012). „Стилістичне використання семантичних груп слів у поезії П. Скунця“, in: *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Соціальні комунікації, вип. 28, с. 199–201.
- Щербаков, Андрей (2004). Градация как стилистическое явление современного русского литературного языка: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Красноярск, 24 с.
- Luukkainen, Matti (1997). *These, Antithese, Synthese*. Hamburg: Buske Verlag, 301 p.
- Plett, Heinrich (2001). *Einführung in die rhetorische Textanalyse*. Hamburg: Buske Verlag, 154 s.

Олеся ТЄЛЄЖКІНА

**GRADATION AS A MEANS OF ACHIEVING EXPRESSIVE
OF STYLISTIC EFFECT IN THE UKRAINIAN LANGUAGE
POETRY OF THE SECOND HALF OF THE XX - EARLY XXI
CENTURY: LANGUAGE AND STYLISTIC DIMENSION**

In this article, the author considers gradation as a stylistic means of expressing poetic language, determining its main characteristics and clarifying the characteristics of its execution in poetry. The author concludes that gradation is a productive means of poetic syntax represented in the Ukrainian poetic creation of the second half of the 20th and early 21st century. Numerous types of gradation have been noted in the analysed corpus, which the author uses to prove that the source of forming a series of gradations is secondary nomination, hyponymy, antonymy, etc. By connecting homogeneous units of different linguistic nature, Ukrainian authors often resort to reproducing the psycho-emotional state of a person, describing the nature and spirit of the time. The use of gradation enables the most expressive stylistic effect.

Key words: *poetic expression, poetic syntax, stylistic reception, gradation, stylistic effect*